

ИНТЕРВЈУ / INTERVJU

Rada Iveković (Fotografija iz privatne arhive)

Mi smo dobivale krila od kritike, osporavanja i od reaktivnosti

Razgovor s Radom Iveković vodila Merima Omeragić

Biografija Rade Iveković, jedne od ozbiljnih filozofkinja, kako je oslovljavaju u javnom prostoru i profesiji, potvrđuje da je riječ o spisateljici, naučnici, univerzitetskoj profesorki i predavačici. Obrazovala se u Beogradu, studirala u Zagrebu, doktorirala u New Delhiju, a habilitirala u Parizu. Akademsku karijeru je započela na Sveučilištu u Zagrebu i nastavila na francuskim univerzitetima Paris-7 (Jussieu) i Paris-8 (Vincennes à St. Denis). Bila je i jedna od direktorica programa na Collège international de philosophie u Parizu (2004 – 2010). Kao gostujuća predavačica boravila je na univerzitetima kao što Università La Sapienza (Roma), Karl-Franzens Universität (Graz), The University of Pennsylvania (Philadelphia), Johns Hopkins University (Baltimore), Jadavpur University (India), Asia Research Institute (National University of Singapore, Singapore), potom na International Institute for Cultural Studies (Chiao Tung University, Taiwan) i tako dalje. Njena polja istraživanja su komparativna, azijska, politička, zapadna filozofija i feministička teorija, postkolonijalne i dekolonijalne teme, prevođenje i jezik, problem nacije i nacionalizma, fenomeni identiteta, države, nasilja, građanstva, granica, demokratija i migracije. Rada Iveković je autorka i koautorka brojnih knjiga, članaka, eseja, poglavlja i studija, te je urednica niza različitih izdanja. Neke od njenih knjiga su: *Druga Indija* (1982), *Sporost-oporost* (1988), *Indija - Fragmenti osamdesetih. Filozofija i srodne discipline* (1989), *Orients: Critique de la raison postmoderne* (1992), *Benares. Esej iz Indije* (1993), *La balcanizzazione della ragione* (1995), *Le sexe de la philosophie. Jean-François Lyotard et le féminin* (1997), *Le sexe de la nation* (2003), *Captive Gender: Ethnic Stereotypes & Cultural Boundaries* (2005), *Réfugié-es. Les jetables* (2016), *Migrations and the populist closure of Europe* (2020), *Politike prevođenja (Politiques de la traduction* 2019, 2022) i *Migration, New Nationalisms and Populism* (2022). U biografiji koja je priložena na kraju *Politike prevođenja* stoji da Rada Iveković smatra da su „rodna nejednakost i druga isključenja, kao i podređena uključenja (na primjer, diskriminacija na temelju spola, nacionalnosti, etničke pripadnosti, kolonizacije), politički i historijski

konstitutivni za društvo, a podržavani dijeljenjem (raz)uma (*partage de la raison*) koje se mora i može prevladati kad je isključenje.”

Temeljito pristupajući Vašem opusu zaključila sam da ste imali važnu ulogu u društvenim kretanjima koja su obilježila začetak i artikulaciju feminističkog pokreta u SFR Jugoslaviji. S obzirom na to da se je povijest žena redovno prebrisavala iz zvanične istorije, u najboljem slučaju gurala na marginu ili tek opstajala u ženskim narativima, potom u radu sa Dubravkom Ugrešić i razgovorima sa mentorkom Biljanom Dojčinović zaključila sam koliko je zapravo moćna forma zabilježenog razgovora između različitih žena. Danas, znamo mnogo manje o značaju rada naših direktnih prethodnica. I to je složeno pitanje koje je proizvedeno simultanim radom protoka vremena, događaja koji su, dozvolite da upotrijebim sjajan pojam Dubravke Ugrešić uticali na „konfiskaciju pamćenja“ i nadasve uz značajan nedostatak transgeneracijskog dijaloga. Stoga, imajući u vidu moj prvi navod biće mi drago da s vama prodiskutujem o ovim temama. Moje prvo pitanje je vezano za načine na koje se u posljednjoj deceniji našeg socijalizma u krizi otvorio prostor da „pregovarate“ i mogućnost da aktivno participirate sa feminističkim pitanjima u društvu?

U našem je tadašnjem angažmanu bilo dosta otkrića s naše strane, u nekoj spontanoj antropologiji koju smo hranile postepenim feminističkim obrazovanjem kroz čitanje, prevođenje, diskusiju i otpor prema sistemskoj mizoginiji i porodičnom i društvenom patrijarhatu. U toj je spontanosti nužno bilo i puno reaktivnosti na dnevne događaje, izazove, prostačka ponašanja, na praktičnu politiku i političke principe, na društvo, na štampu, na grube napade i nasilje prema ženama, kao i na opće slijepilo prema takvim pojavama i njihovo prešućivanje. Odjedanput se, u krizi socijalizma, kao novi politički horizont i prilika za promjene, rastvorio ključ feminističkog čitanja jugoslavenskog patrijarhalnog društva i politike. Tada to nismo znale, ali to se događalo na kraju socijalističkog razdoblja, a to je bilo vrijeme novog i kratkotrajnog kaotičnog otvaranja novih neslučenih mogućnosti, ne samo u feminizmu. U to je vrijeme sve izgledalo moguće (i dobro i rđavo! – ispast će ovo drugo, i rat) i bio je trenutak za akciju, stanje kakvo je Konstantinović bio već odavno opisao kao palanku. Štampa i javni

prostor su se tada za jedno kratko vrijeme (do početka jugoslavenskog rata) oslobodili, ohrabрили i raspleli su priličan „pluralizam interesa“ (izraz iz onog vremena – „pluralizam samoupravnih interesa“) i novih tema. Među feministkinjama je bilo i odličnih, dobro obrazovanih mladih novinarki, što je bilo jako važno za našu problematiku. Naše su se teme pojavljivale za javnost u malo naprednijoj štampi glavnih i većih gradova, ali istovremeno i kao znanstveni interes sociologa i sociologinja (i ostalih društvenih nauka) bliže univerzitetima. To nam je omogućilo da se konstituiramo kao subjekt(i), u posebnim prilikama tadašnjeg društva, no nismo još bile društveni pokret: hranile smo intelektualno nadolazeće ženske i druge demokratske pokrete, a i to nije bilo malo.

Bili ste dijelom organizacije, ali i učesnica sa referatom na međunarodnoj konferenciji „Drug-ca: Žensko pitanje – Novi pristup“ koja je održana u Beogradu 27.10. – 1.11. 1978. godine. Rekla bih da taj skup slovi za referentnu tačku našeg feminističkog naslijeđa. Nastao je kao logičan odgovor na društvene tektonske promjene koje opisujete, kao i pod znakom drugotalasnih feminističkih, marksističkih ideja i komparacije vrijednosti uopšte. „Drug-ca“ je topos sjećanja na aktivistički i intelektualni pomak u radu evropskih i jugoslavenskih feministkinja. Dodatno, značaj „Drug-ce“ raste kroz temate sekcija i ono što je uslijedilo nakon skupa kao zbornik radova. Osim artikulacije problema ženskog položaja u društvu, uže ste raspravljale o patrijarhatu, marksizmu, psihoanalizi, identitetu i seksualnosti, demokratiji i socijalizmu, jeziku, cenzuri i brisanju žena u kulturi i nauci, te o opterećenjima nasiljem, diskriminacijom i svakodnevnicom. O svemu tome možemo i čitati i dublje analizirati, ali ono što je moj fokus jeste svojevrsna recepcija skupa. Konkretnije, kako se pozicionirala „Drug-ca“ u odnosu na napade koje ste koje ste iskusile u matičnoj sredini (od strane dominantnog sistema i zvaničnih nositeljki ženskih aktivnosti), kao i prema agendama feministkinja koje su dolazile iz nekih evropskih zemalja?

Na skupu „Drugca-žena“, bile smo između čekića domaćeg zvaničnog „popularnog marksizma“, udruženog s raširenim domaćim mačističkim prostaklukom (što je druga kategorija; u ovome je bilo čak i žena) i, s druge strane, okovnja talijanskih ili francuskih feministkinja koje su nas htjele

učiti „pravom“ feminizmu, smatrajući da nismo dovoljno revolucionarne. Nisu razumjele da mi nismo imale da se borimo, kao one, za pravo na bankovnu knjižicu na svoje ime bez odobrenja muža ili oca, za pravo na razvod braka i za pravo na pobačaj, kao one. Za vlast smo bile disidentkinje (manjeg kalibra, jer smo „samo“ žene), a za strane feministkinje previše poslušne. Na univerzitetima, pak, nismo imale instant odjeka, mada je bilo diskusija o tim temama koje smo na njima organizirale i koje su s vremenom dale ploda. Debatama i pisanjem smo doprinijele demokratskom otvaranju zemlje i horizonta.

Meni je taj u SKC-u 1978. bio prvi feministički skup i suočavanje s tom tematikom, ali druge, i mlađe od mene, tada su već nekoliko godina sudjelovale na feminističkim debatama organiziranim od KDAŽ. Tamo su i puno naučile. Čitale smo dobar časopis *Žena* koji je objavljivala Konferencija za društvenu aktivnost žena u Zagrebu, a uređivala jedna iz naše sekcije Sociološkog društva. Skup 1978. u SKC-u u Beogradu, međutim, bio je potpuno autonoman i nije bio organiziran od Konferencije žena, koja ga je nastojala diskreditirati tvrdnjom da ne priznajemo klasno pitanje, što nije sasvim tačno: ono nama samo nije bilo u fokusu, ali također nije bilo ni završeno ili zatvoreno pitanje. Slične takve rasprave o odnosu ženskog i klasnog pitanja sretala sam upravo u Italiji kod više autora, i odmah se pokazalo da je stvar kompleksnija nego što je to Konferencije žena htjela priznati, ali i nego što smo mi, mimo nje, tada mogle zamisliti. No Italija je tada bila iza nas u mnogo čemu što su jugoslavenske žene postigle. Talijanke nisu zbog crkve imale pravo na razvod braka, a nisu dakako imale ni pravo na pobačaj (upravo do 1978.). Od pobjede nad fašizmom, ali i ranije, u KPI su mnogi smatrali da ženama ne treba dati pravo glasa zato što su konzervativne pa će glasati kako im popovi kažu. Talijanke su ipak dobile pravo glasa 1946. godine, a kontroverza *odvojenih* partijskih ćelija za žene (pod nadzorom) ostala je još neko vrijeme. Bio je to dvosjekli mač za žene. Na odvojenim su sastancima žene uspijevale artikulirati svoje specifične probleme koje nisu uvijek mogle izreći pred muškarcima, jer su im ovi stalno prekidali riječ ili ih omalovažavali. Kasnije, od sedamdesetih godina, kad su nove feministkinje zatvorile neke svoje sastanke muškarcima, KPI opet principijelno nije odobravalu, iako muškarci nisu imali interesa da idu na takve sastanke, osim pojedinci da bi ih remetili. Ne bih rekla da je revolucija kod nas „pojela“ samo žene, ona je

imala tendenciju da pojede sve glave koje vire. Na neki su način i seljaci bili pojedeni, a svakako i Romi. Srećom, Partija nije nikad u potpunosti u tome uspjela. Naravno da je politički subjekt svuda, ne samo kod nas, bio izgrađivan po muškom modelu, i da je ženama bilo teško identificirati se s njime, kao što im je teško identificirati se s muškim modelom vladajućeg Oca ili vrhovnog principa (građenog opet po muškom modelu) bilo gdje. U identifikaciji s muškim modelom, žene su uvijek ispadale i još uvijek ispadaju nesavršene. Ta je shema slična onoj u monoteizmima. To se ispravlja i može se postepeno, mada sporo, popravljati, no nažalost vraćene smo danas znatno unazad.

S bogohulnim „feminizmom“ došlo je do potresanja struktura i normi u sferama ideologiziranih elemenata društva. Štaviše, vaš zajednički aktivistički zamah je ukazivao na patrijarhalnost jugoslavenskog društva. Identificirajući neprimjetne društvene mehanizme i one konkretne poput napada na skup, Drug-ce su počele sa ispitivanjem pozicije žene u društvu, ali i sa raskrinkavanjem suštinskog odnosa prema ženi. I početna reakcija kao najava skupa je bila subverzivna?

Međunarodni skup „Drug-ca žena“ u SKC-u nas je probudio i dao nam svijest da je moguće raditi na promjeni i znanja i društva i među-spolnih odnosa, i da je potrebno *raditi zajedno* (tako se grade subjekti), te da je za to došlo vrijeme. Taj je skup izazvao pažnju najviše zato što su se zvanične strukture oborile na nas preko štampe. Bile smo proglašene maltene izdajicama, svakako nemarksistkinjama (neke, ali ne sve, su to i bile, a kasnije im je rastao broj) i nesocijalistkinjama, uvoznicama „nama stranih ideologija“ sa morskog zapada, koje truju zabludjelu omladinu. I uskoro smo bile proglašene „vješticama“, gdje se iza tobožnje ironije i humora etikete krilo stoljetno ženomrstvo. U vremenu krize sistema, dobili su priliku za *backlash* na žene preko feministkinja. Tada je „feminizam“ i „feministkinja“ kod nas bila psovka i ljaga.

Nipodaštavanje je bio pretežni odnos prema feministkinjama (i još je to u velikoj mjeri na Balkanu), ali mi smo to konvertirale u humor, katkada u urnebes, kao u dosjetci „proleter i svih zemalja, ko vam pere čarape?“, koja je funkcionirala jer je bila na marksističkom fonu („proleter i“). Ta dosjetka kazuje da ni radnička klasa, ni zemlje svijeta, nisu ni postavili, a kamoli

riješili, žensko pitanje. I da proleter još ima nekoga ispod sebe da ugnjetava, a to su one koje mu peru čarape (koje time nisu ni radnice). Iz iste se rečenice može zaključiti da paralelno s proleterskom internacionalom, postoji, i ničé uvijek iznova, solidarna ženska internacionala.

Osim aktivističkog duha, „Drug-ca“ se pokazala kao dobro polazište za zajedničke i pojedinačne transformativne težnje na različitim društvenim nivoima. Tome svjedoče i biografije, te brojni tekstovi i knjige naših učesnica (i organizatorke) skupa. Istovremeno, pitanja ženskog položaja u društvu su istraživale i naše marksistkinje poput Blaženke Despot, Nade Ler-Sofronić, Gordane Bosanac i druge za koje ste mi napisali u našoj razmjeni pisama i materijala, kao i u knjizi „Politike prevodenja“ (2022) da su mogle da se sa svojim tvrdnjama približe i da se nose sa zvaničnim politikama i sistemima. Vaša primjedba mi je važna utoliko što potvrđujem svoju pretpostavku o polifonosti ženskog pokreta iz tog vremena. S druge strane neosporan je i presudan rad aktivistkinja, profesorki, novinarki, umjetnica, i svakako žena iz najšireg dijapozona društvenih i javnih djelovanja. Koliko ste mogli primjeniti vaša znanja i iskustva u Vašoj profesiji? Također, vjerujem da je sa feminističkim pokretom došlo i do nekih promjena u društvenim naukama?

Neke su od nas, nakon skupa „Drug-ca žena“ mogle uvesti neka feministička znanja na sveučilišta, jer smo imale, kao i inače univerzitetski profesori, slobodu predlaganja svojih kolegija. Nekima je sigurno bilo teže nego drugima izboriti takve slobode, ali ponešto se uspijevalo. Ja se sjećam da sam na Odsjeku za filozofiju u Zagrebu držala nastavu o značajnoj savremenoj francuskoj filozofkinji i psihoanalitičarki Luce Irigaray. Predavala sam i druge francuske, ili indijske i šire azijske, filozofe i teme.

Skup „Drug-ca žena“ nas je potaknuo da individualno, u okviru vlastitog rada na najrazličitije teme, učinimo vidljivom žensku i feminističku perspektivu, što studenti nisu nikad mogli čuti od drugih tj. muških nastavnika – osim od izuzetaka kao što je, u moje vrijeme, bio sociolog i kolega Vjeran Katunarić u Zagrebu, i još neki. To ne znači da su nas na našim odsjecima posebno podržavali, jer najčešće nisu imali stav ali su uglavnom vjerovali da se bavimo bezveznim temama, no ipak su nas trpili,

nekad više a nekad manje, i često uz podsmjeh. Mene je na Filozofiji podržavao, od starijih, Gajo Petrović u svemu, ali su dečki moje generacije bili većinom ili ravnodušni, ili podsmješljivi, ili prezrivi, a tu je bilo i onih koji su kinjili ili čak tukli svoje žene, a da im radno mjesto ili ugled nije nikad zbog toga doveden u pitanje (što je danas u Francuskoj npr., i drugdje, nezamislivo). Raditi protiv struje i bez ikakve institucionalne podrške bilo je, i ostaje, teško, pogotovo kad ste na početku i karijere i istovremenog otkrivanja novih tema i metodologija.

A pogotovo zato što je naše bavljenje naukom impliciralo i politički aktivizam, na neki je način to i samo bilo, a (tada još nepisani, i tek u nastajanju) dugoročni projekt nam je zapravo bio depatrijarhalizirati i dekolonizirati društvene i humanističke nauke. To nam je praktično otkrilo epistemologiju, obavezalo nas na kritiku naših disciplina i obrazovnog sistema, i činilo nas nediscipliniranima. I značilo je zaokret i zahvat u metodologijama. A ovo je bilo bogohulno prema autoritetu i kolegama. Rano je u društvenim naukama došla na red, ne samo kod feministkinja, *interdisciplinarnost*. Zajedno sa *internacionalizmom* neophodnim u naukama ali kojeg su nam političke „strukture“ apsurdno i konzervativno spočitavale, kasnije smo se suočile i s potrebom *transdisciplinarnosti* pa i „indiscipliniranosti“, a danas i interseksionalnosti. Naime, čim su discipline i njihovo osporavanje uzete u razmatranje, nameće se pitanje (njihovih, disciplinskih) granica, i pokazuje se neizbježnost njihovog prevazilaženja, prevladavanja. Iz nedostatnosti naših disciplina (moja je, u mladosti, bila „indologija“, jedna kod nas neosvijestena kolonijalna disciplina unutar samog anti-kolonijalnog projekta nesvrestane politike naše zemlje) rodila se potreba za transdisciplinarnošću. U veoma emancipatorskom projektu socijalističkog obazovanja opstajale su stare forme, perspektive i načini djelovanja porijeklom iz neshvaćene kolonijalno-kapitalističke povijesne realnosti, kojih nismo tada bili svjesni, kao što se čuvao usađeni patrijarhat i mačizam. Ovo su dvoje uostalom vezana štednja starog sistema (i socijalizma i kapitalizma), i ne mogu jedno bez drugoga. Transdisciplinarnost koju smo postepeno otkrivale, koja je šira od dihotomijske interdisciplinarnosti, a koju će neke od nas kasnije i teorijski razvijati, može doprinijeti dekolonizaciji disciplina i njihovoj depatrijarhalizaciji, upravo zato što se suočila sa *granicama mišljenja*. Ove postoje kako u misaonom okruženju, tako i među državama. Granice postoje

ne samo kao teritorijalno-geografske prepreke, nego i kao ograničenja u glavama i u mišljenju, one su ugrađeno naslijeđe mišljenja i kulture, a svaka „kultura” ima svoje, i sve su *uzajamno nepotpune* (Boaventura De Sousa Santos). Rano smo spoznale potrebu da prelazimo granice koje su nam zadate (u patrijarhatu su one daleko tvrđe i brojnije kad je riječ o ženama, nego kod muškaraca). Ali znanje nužno prelazi granice. Tako postoji i *granična misao*, ona koja se pojavi kad se približimo nevidljivoj liniji. Feminizam je jedna od takvih, ali ne i jedina. Iz ovoga slijedi i ono što sam naučila od svog učitelja azijskih filozofija, Čedomila Veljačića, i povrh njegove namjere, a što s njegove strane nema veze sa feminizmom za koji nije nikad ni čuo: *ethos spoznaje* (Veljačić, *Ethos spoznaje u evropskoj i indijskoj filozofiji*, Beograd, BIGZ 1982). A to znači da smo i individualno i kolektivno i odgovorni i raznovrsno zainteresirani, te da od politike i ethosa našeg spoznavanja ovisi kako ćemo se suočiti sa granicama (i kojim granicama?). Taj ethos spoznaje koji je on naučavao, mogao bi se u mom vokabularu prevesti i kao *politika saznanja, spoznaje i spoznavanja*, i njihova namjera. Ovaj je koncept značajan ne samo zbog mnoštvenosti na koju upućuje, već i zato što etiku ne preuzima gotovu iz zadanog znanja, nego je smješta u budućnost kao dinamičan cilj. Otud zadržavamo i pojam utopije, mada su poznate historijske utopije („veliki” ili „vladajući narativi”) uglavnom propale od vremena osviještenja postmoderne (Jean-François Lyotard, i drugi). No to im nije kraj.

Napraviću ekskurs u oblast filozofije. Upućena sam koliko su žene unutar književnosti, recimo umjetnosti i kulture, izložene mizoginoj percepciji, koliko unutar samog govora djela, toliko i od autora, i posebno u sistemima nauka i u profesionalnim krugovima. U zapadnoj filozofiji koja je i naše naslijeđe, odnos prema ženama ponajviše determinira Aristotelov stav (što sam uostalom i čitala i kod vas u članku „Problem ženskog kod Aristotela”) o ženi kao djelomičnom muškarcu, pa i dalje do isključivanja i prikrivanja spolnih razlika u korist odnosa nadmoći i binarne matrice. Na taj se način u sistemu razlika proizvodi mjesto žene prinudno pasivizirane i gurnute u privatnu sferu doma. Pretpostavljam da su filozofkinje na klizavom terenu, ako filozofiju najšire shvatim kao načine promišljanja svijeta. Možete li mi dati okosnicu odnosa filozofkinja – filozofija?

Treba reći i to da niko nije više od žena zainteresiran za filozofiju, zato što je to historijski mizogina disciplina koja nam tradicionalno i intrinzično osporava sposobnost da se njome bavimo, kao da se to podrazumijeva: a podrazumijeva se samo u patrijarhalnoj kulturi. To nam je bilo i motivacija i izazov. Možda je čak legitimnije pitati da li postoji ženska filozofija nego da li postoji ženska književnost, ili žensko pismo. U patrijarhalnoj rodnoj podjeli afekata, ženama je namijenjena (pretjerana) senzibilnost, što „znači” slabost, a muškarcima racionalnost i hrabrost. Naravno, ta se podjela ne pokazuje u životu i praksi, ali to jesu afekti koji se u patrijarhalnoj podjeli nude kao modeli muškog ili ženskog. Zbog nabijedene senzibilnosti i tobožnjeg odsustva racionalnosti, ženama se onda branilo mnogo štošta, pa tako i filozofija, ili „univerzalno” pravo glasa, ili sposobnost da sude ili budu u porotama. I prije svega im se, na račun tako pripisanih osobina, još od stare Grčke branilo (toliko je dokumentirano, ali vjerojatno je ta zabrana i starija) bavljenje politikom i pristup javnom prostoru (Nicole Loraux). Tek kada žene uđu u većem broju u filozofiju i druge „muške” struke, oslobodit će disciplinu predrasuda i stereotipa koji je pogađaju. Danas je to u toku, pa imamo svjetski priznate filozofkinje kao što su Mary Wollstonecraft, Simone de Beauvoir, Simone Weil, Hannah Arendt, Athena Athanasiou, Wendy Brown, Judith Butler, Silvia Federici, Verónica Gago, Donna Haraway, Luce Irigaray, Chantal Maillard, Marie-José Mondzain, Chantal Mouffe, i mnoge druge (ovdje sam na žalost nabrojala samo nekoliko najpoznatijih, i zapadnih), čiju filozofičnost pred muškim filozofima nije potrebno dokazivati. Uostalom, među ovima ima dosta muškaraca kao počasnih žena. U Francuskoj gdje živim, kao i u mnogim drugim zemljama, evolucija i dekolonizacija filozofije u tom je smislu već poodmakla, uključujući i kod muških filozofa.

Možda ću Vam zvučati isuviše utopistički nastrojena, ali osamdesete godine dvadesetog vijeka vidim kao vrlo emancipativne u sferi proizvodnje znanja o ženama. Kad sam kod te konstatacije, mislim na bogatu periodiku, časopisnu produkciju, prevođenje, tekstove i knjige naših autorki. Da li je taj proces stvaranja baze znanja barem djelomično iznjedrila svijest nakon „Drug-ce“?

Naravno. Kada smo održale skup „Drug-ca žena“, mi nismo odmah znale da smo na izvoru novih znanja, i da će ta znanja i iskustva nastaviti da nas poučavaju, kao nezvanična, nehegemonijska i neprekidna dokle god budu vladale *kognitivna nejednakost* i nepravda. Tako smo mi radile na časopisima (svi ovi važni časopisi koje spominjete i koje ste istražili), zbornicima, na prevođenju, istraživanju i pisanju, a uskoro i prvim knjigama, ne znajući da otkrivamo nezaobilaznost *epistemološke problematike* u pravcu nužne epistemološke revolucije. A ova je i socijalna, i politička, kao što je i gnoseološka. Način prenošenja znanja (i, kojih znanja? dominantnih ili ne?) direktno rastvara pred nama problematiku nejednakosti klasa, rodova, onu rasizma („rasa“), kolonijalnih odnosa, odnosa bilo kakve ovisnosti.

Od žena potisnutih sa plakata koji vješto opisuje ideološku ovisnost o ženskom nevidljivom radu (referiram se na idejno rješenje ili slikovni prilog skupu autora Mirka Ilića i tekst Slavenke Drakulić), i uz snažan pritisak i ograničavanje na klasno pitanje – hrabro ste uspjele da u narednoj deceniji proširite i konkretizujete „žensko pitanje“ sagledavajući ga ne samo kroz prizmu prakse, nego i teorije.

Mi u vrijeme konferencije „Drug-ca žena“ u SKC-u nismo znale za opseg ni domete ženskih studija, niti našeg eventualnog i stidljivog aktivizma, ženskih studija koje su uostalom s vremenom rasle i još rastu (jer su „manjinske“), nismo znale za njihovu mapu. Znale smo samo da je položaj žene potrebno popraviti u svakom pogledu *kako bi se i društvo popravilo*. Isto tako smo i birale korpuse tekstova domaćih i stranih spisateljica, kako u znanostima, tako i u književnosti ili drugim područjima. Ponešto smo i iznenadno otkrivale, bilo je to vrijeme prije Interneta, nije bilo ni lako ni jeftino nabaviti knjige, a imena feminističkih autorica i autora smo katkada otkrivale slučajno ili *de bouche à oreille*. Da, dobro ste zapazili, odmah smo uočile da je naša problematika, od ljevicâ u ono doba nazivana *ženskim pitanjem* (ja inače mislim da je to pitanje zajedničko, ali više muški problem) – kako teorijska tako i praktična, a tako je i ostalo. Feminizam nas je naučio da je žensko pitanje – pitanje *manjinskog postajanja*, da se izrazim Deleuzeovim i Guattarijevim riječima. „Manjine“ su za njih u postajanju, a „većine“ u zatvorenoj statičnosti i stagniranju (manjina ili većina za njih

nisu stvar broja). Po toj formuli, da malo pojednostavim, *postaje se ženom* (termin je još od Simone de Beauvoir, *Le deuxième sexe*, 1-2, iz 1949., prijevod Mirjane Vukimirović: Simon de Bovoar, *Drugi pol* 1-2, 1982. i 1983., BIGZ Beograd i noviji prijevod Mirne Šimat: Simone de Beauvoir, *Drugi spol*, 2016, Ljevak Zagreb), ali Deleuze i Guattari, (*Mille plateaux. Capitalisme et schizophrénie*, Paris, Minuit 1980; (*Kapitalizam i shizofrenija 2. Tisuću platoa*, Zagreb, Sandorf, 2013.) su to dalje razvili, jer su žene u postajanju i transformaciji (*devenir*) i, po njihovoj terminologiji, u „manjini“, za razliku od muškaraca (ili, bilo koje dominantne grupe) koji neupitno *jesu (être)*, dakle zaliveni u betonu. Budućnost je na strani onih koji su u postajanju, a ne onih koji su se zapečatili.

Dozvolite mi da se vratim na maloprije izrečen stav koji bih da pojasnim. Kad mislim o sklopu periodike primjećujem da je sačinjen od smislenih prevodilačkih politika i entuzijazma autorki u pisanju tekstova nastalih na bazi naših potreba, iskustava i interesa. Nije mi promaklo da ste u značajnijim tematskim brojevima posvećenim feminizmu imali ulogu autorke članka ili i uredničku funkciju. Da budem precizna navešću časopise „Marksizam u svetu“ (br. 8/9, 1981), „Delo“ (br. 4, 1981) i „Izraz“ (br. 2/3, 1990) koji su proizvod Vašeg uredništva, ali i druga dva važna temata kojima ste doprinijeli diskusijom i tekstovima – „Republika“ (br. 11/12, 1983), „Književnost“ (8/9, 1986). Naravno, ovdje ne pominjem da ste u skoro svim važnijim časopisima tog doba uspjevali da objavljujete teme i eseje vezane za intersekciju feminizma, tačnije za feministička pitanja u oblastima indijske filozofije, antičke filozofije, marksizma, jezika i tako dalje. Pošto sam pomno čitala Vaše tekstove i knjige iz tog vremena i bilježila misli na marginama– imala bih zbilja bezbroj pitanja o navedenim temama i fenomenima – ali koja prevazilaze normu intervju. Naše razgovore ćemo nastaviti bilježiti. Međutim, ja bih kroz višestrukost vašeg angažmana da ispitam (svoju) poziciju i pretpostavke u rekonstrukciji i revalorizaciji jugoslavenske žene u emancipativnoj fazi zajedničke feminističke istorije. U odrednicu „zajedničke“ upisujem još jedno značenje. Na osnovu Vaših uredničkih politika zaključujem da ste težili da uvrstite što raznovrsnije glasove, ali i veliki broj tekstova i radova naših intelektualki. I uopšte moj utisak se tiče činjenice da u takvoj časopisnoj politici vidim prakse zajedništva i solidarnosti žena. Zajedničkim naporima

ste ostvarile složen zadatak ne samo u predstavljanju feminističkih i umjetničkih vrijednosti kod nas i u svijetu, nego i u ukrštanju diskurzivnih svjetova društvenih, umjetničkih i aktivističkih znanja. Proizvodnja znanja o ženskom pitanju je neodvojiva od zadataka aktivnosti i diseminacije. Šta vas je vodilo u pisanju? I u kakvoj se atmosferi odvijalo osvajanje prostora za objavljivanje radova autorki?

Dobro je i važno što ste primijetili izuzetan značaj periodike i prevođenja u jugoslavenskoj kulturi.

Tu bih dodala da nam je osim periodike i prevođenja bilo konstitutivno, kako za nas, tako i za cijelu kulturu, i samo pisanje, a ponajviše (zbog bržeg djelovanja na širu publiku) esejistika i novinarstvo. Tako smo pisale i pisale. I ja sam, kao i druge, pisala eseje po časopisima, i među njima sam sistematski objavljivala kritičke prikaze knjiga, što je izuzetno važno u kulturi. Tada sam nastojala da predstavljam knjige koje kod nas nisu još prevedene (mada se mnogo i brzo prevodilo), ali i da prikazem knjige domaćih autora i autorica. Naročito sam smatrala da je važno pisati prikaze ženskih knjiga, kako književnih tako i naučnih, jer su ih one i dobivale manje.

Mi jesmo objavljivale, uključujući zbornike pri časopisima širom zemlje. Ubacivale smo tekstove gdje smo mogle, ali mnogo toga je bilo na ho-ruk, prema prilici i neplanski, u općoj kasno-socijalističkoj kulturnoj efervescenciji za koju tada nismo još znale da nas vodi nizbrdo. Sanjale smo o vlastitoj izdavačkoj kući, časopisu, knjižari i biblioteci, o brojnijim skloništima za pretučene žene koje su preživjele napad, ali nismo još znale kako da ih ustanovimo. Objavljivale smo samo putem već postojećih kanala kojima smo i inače imale pristup kao univerzitetkinje, a ne zato što smo feministkinje. Sve bi drugo izgledalo neizvedivo, jer putevi još nisu bili prokrčeni. U drugim časopisima gdje bi nam objavili tekstove, djelovale smo uz pomoć stalnih pregovora i dogovora s urednicima, ali ni to ne bih nazvala direktnom cenzurom odozgo, jer su to normalni postupci u izdavaštvu. „Cenzure“ ili pokušaja da nas se osujeti moglo je biti i na individualnoj ravni, kod pojedinih urednika (kod takvih uostalom nismo ni išle), ali mislim da nije bilo naloga odozgo da nas se ne objavljuje, između ostalog zato što smo vlastima i Partiji bile nevidljive, budući da nisu ni znali o čemu se radi. Mnogi patrijarhalci u izdavaštvu sigurno su bili za svaki

slučaj protiv, ali više po njuhu nego po nalogu. Mnogima se pak naša kritika dopadala. A i mi smo dosta radile po njuhu. Uostalom, u prelaznom razdoblju i pred kraj socijalizma, kada su se norme gubile i preslagavale, svi smo mnogo čitali između redova, pokušavali nemoguće, i djelovali po metodi pokušaja i pogrešaka. To je bilo slavno socijalističko „snalaženje“ u uslovima gdje nove norme još nisu pronađene ni kristalizirane. Zahvaljujući tom *kairosu*, bilo je moguće feminističko izdavaštvo. Ali generalna tendencija cenzuriranja žena postajala je kako tada, tako i danas, mada joj se modusi mijenjaju. U literaturi je lijepo opisano, i kvantificirano, koliko muškarci prekidaju riječ ženama na javnim skupovima ili na televiziji, i koliko govore duže od nas, premda stereotip tvrdi obrnuto.

Čini mi se da je presudan kontekst u kojem su nastajali zbornici i temati časopisa sa feminističkim predznakom, ali i umrežavanje intelektualki i danas bismo rekle aktivistkinja iz različitih oblasti od sociologije, filozofije, umjetnosti, književnosti i slično.

Pitate me za kontekst u kojem su nastajali tematski brojevi časopisa u kojima smo objavljivale i kako smo u njih pozivale i u njima predstavljale ne samo strane već i, mnogo važnije, domaće autorice. Kontekst je bio kraj socijalizma pred raspad zemlje, koji je iznenada otvorio mentalni i javni prostor za najrazličitija preispitivanja. Mi smo dobivale krila od kritike, osporavanja i od reaktivnosti koji su naše mišljenje i pisanje propulsirali mnogo dalje od stalnog zaključavanja unutarnjih i vanjskih granica. Mislim da su se stvari dešavale paralelno i da su neke od nas poznavale samo neke tokove feminističkih istraživanja, zahtjeva i angažmana. Ja sam bila u krugu među filozofima i društvenjacima, ali postojale su žene u prirodnim naukama koje su imale i iskazivale svoja iskustva slična našima, koje su dolazile u sekciju „Žena i društvo“. Postojale su s jedne strane i odlične novinarke, a s druge i svakojake umjetnice i spisateljice, koje su pokrivale sve sfere književnosti od poezije do romana, i koje su objavljivale i imale svoje aktivnosti. Bilo je i likovnih umjetnica i sportiskinja (Željka Jelavić, etnologica). Ja sam o spisateljicama manje znala nego o filozofkinjama. Danas uviđam, čitajući Dubravku Ugrešić i druge domaće spisateljice (mada nemam potpun uvid u cjelovito književno polje na našem jeziku, pogotovo poslije raspada zemlje), bliskost naših težnji i situacija. Kod nekih od njih,

kao i kod svih nas sigurno, vidi se i evolucija u feminističkim stavovima i saznanjima. Kod Dubravke je u tom pogledu *Brnjica za vještice* (Zagreb, Multimedijalni institut 2021), knjiga kojoj ste vi kumovali u razgovoru s njom, kulminacija. Ona je vas izuzetno cijenila, a ovo je zabilježeno za Dubravkinog života. U našoj društvenjačkoj sferi bilo je dosta sloge i želje da se zajedno stvara i gradi. Veoma je bila važna i konstitutivna za taj rad ali, vjerujem, i za svaku od nas pojedinačno, solidarnost naših prvih feminističkih grupa intelektualki i umjetnica. Ja imam nježno sjećanje na to vrijeme naših „začinjavki“ (kako je govorila Lydija Sklevicki) i na naša zajednička otkrića i napredni angažman.

Nakon organizovanja „Drug-ce“, vi u Zagrebu ste 1979. godine osnovale svoju sekciju. Povodom rada Sekcije „Žena i društvo“ (i istoimenog zbornika radova s podnaslovom Kultiviranje dijaloga iz 1987.) Lydia Sklevicky je napisala da je društvo osnovala generacija bez vlastite tradicije organiziranog djelovanja žena, ali s ciljem osvajanja novog, drugačijeg naučnog iskaza o ženi. Takav stav je izveden iz povijesnog znanja vezanog u jednom segmentu za Društvo univerzitetski obrazovanih žena Hrvatske (1928-1955) pri onom jugoslavenskom društvu, i u značajnijem kroz organizovanje i transformaciju i prinudno gašenje Antifiašističkog fronta žena (AFŽ, 1942-1953). Mene je zbornik kojeg pominjem „Žena i društvo - kultiviranje dijaloga“ (1987) (pored niza odličnih tekstova) ponukao da se usmjerim na aktivistički rad žena u tom periodu. Primjećujem da ste pretendovale da osvojite prostor političkog jaza nastalog u emancipaciji jugoslavenske žene. Kako je radila Sekcija „Žena i društvo“?

Spominjete sekciju „Žena i društvo“ Sociološkog društva Hrvatske, koju smo u Zagrebu osnovale po povratku sa beogradskog međunarodnog skupa „Drug-ca žena“ 1978., gdje smo dobile krila i uvjerenje da treba nastaviti sa feminističkim obrazovanjem, razvijanjem svijesti i javnim djelovanjem. Beogradska je grupa paralelno osnovala sličnu sekciju pri SKC-u. Nekoliko nas (ne i ja) bile su sociolozi, tako da je bilo lako osnovati takvu sekciju, koja je onda imala mogućnost da saziva univerzitetske sastanke u prijatnom i elegantnom, mada starinskom i tada dosta zapuštenom Klubu sveučilišnih nastavnika u Zagrebu. Mi nismo zvanično bile radna grupa istraživačica i istraživača i nismo u toj sekciji imale univerzitetski status ni finansiranje

bilo čega, ali smo voljele naglašavati da smo ipak grupa i da radimo zajedno, čak i kad nismo naše aktivnosti, pa ni uređenje brojeva časopisa, odrađivale zajedno na sastancima sekcije. Bio je to jedan skromni početak postajanja subjektom za univerzitetske feministkinje. Ovo da smo bile „univerzitetske“ nije nikakva mrlja na našoj povijesti, koja je i dio povijesti Jugoslavije: mnogi su napredni pokreti inicirani od „elita“. Kada je neka od nas skupljala tekstove za časopis, prirodno je angažirala i sve druge koje su to mogle, da prilože tekst. Mogućnost da se nalazimo u Klubu sveučilišnih nastavnika, koji je bio poznat i nastavnicima i studentima i posjećivan od njih na najrazličitijim sekcijama ili skupovima (ja sam tamo, npr. odlazila i na filozofske ili političke sastanke, na one „Orientalističke sekcije“; od ovog se naziva Edward Said prevrće u grobu), i bio nam je svima važan. Prije toga, održavale smo sastanke u stanovima, često kod mene i moje majke, ali se sa Sekcijom krug proširio pojedinkama i pojedincima koje su nam pristupile, iako smo uvijek bile mala grupa. No sve smo djelovale i izvan te grupe, u nastavi, objavljivanju kao i osnivanjem „SOS-telefona“ za žene i djecu žrtve nasilja, koji je bio neophodan i važan posao. I iz SOS-telefona smo mnogo naučile. Sekcija „Žena i društvo“ bila je otvorena i muškarcima, od kojih bi ponekad neki došao, iako ih je bilo manje nego nas. Održavale smo sastanke pozivom na skup s određenim temama, gdje bi obično neka ili neko (ili čak više njih) održao uvodno slovo ili predavanje, pa bi se nastavila diskusija. Mi nismo imale naročite funkcije u sekciji i sazivale smo diskusione sastanke na različite teme dogovorno, a obično bi neka od nas za neko vrijeme uzela na sebe da stvar tehnički organizira. To je bilo vrijeme prije interneta, pa je trebalo sve odraditi lično, ručno i telefonski, od sazivanja sastanka, rezerviranja sale, dogovaranje izlagateljica i naručivanja kafe. Pošto smo uglavnom radile na univerzitetu, niko nije imao previše vremena, a vlastitih izdavača nismo još imale (danas ih centri za ženske centre imaju). Katkada smo samo imale kružok feminističkog obrazovanja, tj. diskusije o određenim knjigama i istraživanjima, uključujući katkada i književnost i časopise.

Retrospektivno gledajući, traženje drukčijeg naučnog iskaza u istraživanjima o ženama, koje spominjete i u čemu s pravom citirate Lydiju Sklevicky, samo je bio uža ili šira krug naših stručnih interesa, ali je očigledno da smo se, u našem ipak i *aktivističkom* djelovanju - mada bez političkog iskustva i kontinuiteta u ženskom okupljanju, upisale u jedan

drugi kontinuitet, sve do danas, koji se tek sada može sagledati. Na vremenski trenutak i kontinuitet *transnacionalnog ženskog angažmana* u svijetu koji se suočava sa prijetnjom svog kraja u konzervativnoj revoluciji s udruženim nacionalizmima, i na njegov značaj, stalno se vraćam.